

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ANADOLU'NUN GÜNEY BÖLGELERİNDE ERMENİ ÇETE FAALİYETLERİ

Nejla GÜNAY*

ÖZET

Osmanlı Devleti, 1915 yılının Nisan ayında Zeytun Ermenilerini Konya'ya göç ettirdi. Daha sonra bu kararın kapsamı genişletildi ve 27 Mayıs 1915'te Ermenilerin Halep, Musul ve Deyr-i Zor'a göç ettirilmelerine dair kanun çıkarıldı. Bu kanunun çıkarılmasının sebebi, Ermenilerin savaş hâlindeki Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla işbirliği yapması ve Anadolu'nun hem doğusunda hem de güneyinde bağımsız devlet kurmaya çalışmalarıydı. Bu amaçlarına ulaşmak isteyen Ermeniler, sevk ve iskân kararına rağmen dağlara çıkıp Fındıcak ve Musa Dağı'nda isyan ettiler. Hatta Urfa şehir merkezinde de isyan çıkardılar. Bu isyanların bastırılmasından sonra bazı Ermeniler küçük çeteler kurarak faaliyetlerine Amanos ve Toroslar'da devam ettiler.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Halep, Ermeni Çetele-ri, Toroslar.

ARMENIAN GANG ACTIVITIES IN ANATOLIAS SOUTH REGIONS DURING THE WORLD FIRST WAR

ABSTRACT

In April 1915 Ottoman State subjected to migration of Zeituns Armenians to Konya. Later by extracted with the law in 27 May 1915, Armenian people subjected to migration Aleppo, Musul, Dairel-zor region. The reason for this law that Armenian people had cooperation with the state of war with Ottoman State and its enemies. In addition Armenian people had tried to establish an independent state in south and east region of Anatolia. To reach this aim, despite to this deportation decide Armenian people had went to mountain for rebellions in Fındıcak and Musa Mountain. Even Armenian people taken out rebellion in Urfa city center. After suppression of the re-

* Yrd. Doç. Dr., G.Ü.Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar, Tarih Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

bellion some Armenians have continued to set up some small gangs activities in Amanus and Taurus Mountains.

Key Words: The First World War, Armenian Gangs, Tourus, Aleppo.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında girmesinden sonra İtilaf Devletleri, Osmanlı ordusunu yenebilmek için Osmanlı sınırlarında yaşayan halkları isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak Anadolu'dan koparmayı tasarlamaktaydı¹. Osmanlı topraklarının bir kısmını sınırlarına katmak isteyen Rusya, Kafkas Ermenileri aracılığıyla sosyalist ve anarşist ruhlu Van, Zeytun, Haçin ve Diyarbakır Ermenilerini kışkırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi². Ayrıca Kafkasya'da başarılı olmak için Osmanlı Devleti'ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeytun olduğunu düşünen Rusya bir taraftan Zeytun Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken³ bir taraftan da Erzurum⁴ ve Karadeniz'deki bazı limanlar üzerinden Zeytunlu Ermenilere silah gönderdi⁵. İngiltere, Rusya'nın

¹ Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları**, cilt II, TTK Yay, Ankara 2005, s.XXXI.

² Hovannisian, Richard G., **Armenia on the Road to Independence 1918**, University of California Press, California 1967, p. 54.

³ Ermeni ileri gelenlerinin Büyük Devletlerle ilişkileri tehcirden sonra da devam etti. 23 Temmuz'da Ermeni Hınçak Örgütü liderlerinden ve Zeytun Fedai Alayları'nın kurucusu olan Norveç'e gittiler. Üzerlerinde Rus pasaportu taşıyan bu kişiler Amerika Birleşik Devletleri'ne gitme konusunda İngiliz Dışişleri'nden yardım istediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Findley, Anadolu'da Ermenilere yapılan uygulamaların katliam olduğunun şüpheli olduğunu söyleyerek Ermenilere yardım etmedi. Bkz. Salahi Sonyel, **The Great War and the Tragedy of Anatolia**, TTK Yay, Ankara 2001, s.130.

⁴ Donald Bloxham, **The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians**, Oxford University Press, New York 2007, p. 80.

⁵ Zeytunlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner'e İngiliz ve Fransızların Zeytunlu Ermenileri silahlandığını anlatmışlardır. Guenter Lewy, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide**, The University of Utah Press, Salt Lake City 2005, p.104.

bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için bir fırsat görek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi⁶.

İngiltere, Türkiye'ye İskenderun üzerinden saldırma planlarında Mısır ve Kıbrıs'ta toplanan Ermeni gönüllüleri ile Zeytun'daki Ermenilerden yararlanmayı düşündü. Urfa, Sivas, Harput ve Zeytun'dan gelerek Kıbrıs'taki kamplarda toplanan Ermeniler burada isyana hazırlandılar. Ermeniler bu şekilde Osmanlı Devleti'nin yıkılacağına ve bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

İtilaf donanmasının Akdeniz'i geçip İskenderun Limanı'nı bombalaması, demiryollarını keserek Türk ordusunun Filistin ve Mezopotamya ile bağlantısını koparması⁷ ve Çanakkale Savaşları'nın tüm şiddetiyle devam etmesi, Ermenilerin bir taraftan cesaret ve umutlarını, bir taraftan da kendilerini destekleyenlerin sayısını artırdı.⁸ İçeriden temin edilen gücün yanı sıra yurt dışındaki Ermeniler de Kilikya Ermenilerine para ve kuvvet yardımında bulundular. Taşnaklar 20000 gönüllüyü Kilikya'ya gönderirken Balkanlardan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden 10'ar bin gönüllü Kilikya'ya geldi. Merkezi Boston'da bulunan Ermeni Milli Savunma Komitesi, Ermenilere silah ve mühimmat temin etti. Bu komitenin Kahire şubesi de önemli yardımlarda bulundu. Böylece oluşturulan yerel kuvvetlerle beraber Kilikya bölgesinde ciddi sayıda asker toplandı⁹. Bütün bunlar Er-

⁶ Stefanos Yerasimus, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", **1915'te Ne Oldu?**, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005, s.148. İlk olarak Mısır'daki İngiliz Generali Maxwell tarafından (Secretary of State for War) Kitchener'e bildirilen İskenderun'a çıkarma yapılmasının amaçları ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Arslan, "İngilizlerin İskenderun'u İşgal Projesi ve Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirler (1914-1915)", **IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996) Bildirileri**, Ayır Basım, Antakya, 1997, s.1-27.

⁷ Lewy, **The Armenian Massacres**, p.104.

⁸ Bloxham, **The Great Game**, p.81.

⁹ Bu sayının 50000 civarında olduğu iddiaları için bkz. Lewy, **The Armenian Massacres**, p.105; Sonyel, **The Great War**, p.130. Bu kuvvetler genellikle Kıbrıs adası üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu. Anadolu'ya geçmeden önce adadaki kamplarda askerî eğitim alıyorlardı. Bkz. Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, cilt 1, sayı 1, Kış 2007, s.120-124; Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK Yay. 2000, Ankara, s.93-104.

menileri kontrol edilemez hâle getirdi. Böylece İngiltere ve Fransa, donanmalarının Akdeniz'i geçmesine paralel olarak İskenderun Körfezi'ne yakın olan Dörtyol, Musababa, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında çıkarmayı daha önceden planladıkları Ermeni isyanını Zeytun'da başlatmış oldu¹⁰.

27 Mayıs 1915'te Ermenilerle ilgili olarak sevk ve iskân kararının alınmasında, Ermenilerin eylemleri ve İtilaf Devletleri adına oynadıkları rol etkili oldu. Çünkü onlar hükûmetin ikazlarını hiçe sayıp tecavüzkâr hareketleriyle Türk ordusunu nefis-i müdafaaya zorlayarak hükûmetin karşı tedbirler almasına sebep oldular. Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına sempati ile yaklaşarak onların yardımıyla Türk hâkimiyetinden kurtulmayı, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ve Kilikya'yı da içine alan bir coğrafyada büyük bir Ermenistan devleti kurmayı hayal ettiler¹¹.

Bu makalenin amacı bazı Ermenilerin zorunlu göç sırasında silahlanıp dağlara çıkarak isyan çıkardıklarını ve çıkardıkları isyanların bölgeye ancak çok sayıda asker gönderilmesiyle bastırılabilir kadar büyük olduğunu ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada ayrıca, isyan eden ve isyanları organize eden Ermeni çetelerinin amaçlarına ulaştıktan sonra dağlara kaçarak faaliyetlerine devam ettikleri ve Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Alman vatandaşlarından ne şekilde yardım gördükleri incelenecektir.

Fındıcak* İsyanı

Zeytun'dan sevkியatın 8 Nisan 1915'ten itibaren başlamasıyla Maraş'ın Ermeni köylerindeki ahali yeni bir isyanın üssü olarak belirlenen Fındıcak'ta toplanmaya başladı. Çünkü Maraş'a iki saat mesafede bulunan Fındıcak ve Dereköy Ermenilerin güçlü kaleleri olarak düşünülüyordu. Zeytun'da çıkardıkları sayısız isyanla Osmanlı

¹⁰ Cemal Paşa, **Hatırât**, haz. Metin Martı, Arma Yay, İstanbul 1996, s.374.

¹¹ Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914–1918 1. Dünya Savaşı**, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yay, İstanbul 2003, s.148.

* Fındıcak, Maraş ile Bahçe kasabası arasında, Gavur (Nur) Dağı'nın kuzeyinde bir tepe üzerine kurulmuş bir köyü.

Devleti'ni uğraştıran hatta Ermenilerin sürgüne gönderilmesindeki rolleri tartışılmaz olan Çolakyan Aram ve beraberindeki 20 kişilik çete de Fındıcak'a geçti. Fındıcak'ta toplanan Ermeniler Zeytun'da başarıya ulaştığını düşündükleri bu çetenin ardından gitmede bir sakınca görmeyerek Fındıcak'ta toplandılar ve çetenin isteklerini harfiyen yerine getirdiler¹².

Keşifli Köyü'nden 82, Dereköy'den 140 hanenin Fındıcak'a göç etmesiyle köyün nüfusu kısa sürede 400 haneye ulaştı¹³. Fındıcak'ta toplanan Ermeniler bir taraftan zahire, yiyecek ve cephanedepolarken bir taraftan da köyün çevresini tahkim edip mükemmel siperler kazarak isyana hazırlandılar¹⁴. İlk iş olarak adı geçen köylerde yaşayan 60 kadar Müslüman'ı ortadan kaldırdılar¹⁵.

Adana Valisi Hakkı Bey, Bahçe Kaymakamı'nın kendisine verdiği malumatı aktarmak üzere 29 Temmuz 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bir şifre göndererek Ayvacık Yaylası'na altı saat mesafede bulunan ve Maraş'a bağlı Fındıcak ve Dönüklü köylerindeki Ermenilerin, Ermeni ahalinin sürgün edilmesi için Maraş'tan gönderilen 20 kadar jandarmaya silahla karşılık vererek adı geçen köyleri ateşe verdiklerini ve rast geldikleri Müslüman ahaliyi katledip köylere baskınlar düzenlediklerini ve 132. Alay Kumandanıyla Maraş Mutasarrıfının olayları önlemeye çalıştıklarını, adı geçen alaya bağlı askerlerle eşkiya arasında 20 Temmuz günü çıkan çatışmalarda

¹² Abraham Hartunnian, **Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide**, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian, Vartan, Beacon Pres, Boston 1968, p.58.

¹³ Ahmet Eyicil, **Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri**, Gün Yayıncılık, Ankara 1999, s.342-343.

¹⁴ Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s.357. Avrupa ülkelerinde bulunan Ermeni ileri gelenleri Ermenilerin Anadolu'da yürüttükleri çete faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Gamsaragan'ın İskenderiye'den Paris'teki Bogos Nubar Paşa'ya "...Anadolu'da dağınık çetelerin savunması sürmektedir." şeklindeki 30 Haziran 1915 tarihli telgrafı ve Zeytunlu çetelerin dağlara çekildiğinin Fransız Dışişleri Bakanı'na bildirilmesiyle ilgili 14 Temmuz 1915 tarihli rapor için bkz. Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918**, Cilt II, TTK Yay., Ankara 2005, s.168, 171-177.

¹⁵ Hartunnian, **Neither to Laugh**, p.58.

iki jandarmanın şehit olduğunu, üçünün de yaralandığını, ayrıca bu gelişmeler üzerine bölgeye atlı birlikler gönderildiğini bildirdi¹⁶.

Fındıcak'ta olanların sıradan baskın eylemi olmadığını sezinleyen Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Yüzbaşı Ömer Bey'i Fındıcak'ı kontrol altına almak üzere görevlendirdi. Ancak Fındıcak'ta Ermeniler tarafından kurulan tahkimat 100 kişilik bir birliğin baş edemeyeceği kadar büyüktü. Ermeni asilerin daha da güçlenmesini önlemek isteyen Yüzbaşı Ömer Bey komutasındaki jandarma birliği 26 Temmuz günü Fındıcak'a saldırıya geçti. Ancak asilerin bir kısmı dağlı arkadan dolaşarak Yüzbaşı ve askerlerini arkadan kuşattı. Bu şekilde iki ateş arasında kalan Yüzbaşı ve askerleri şehit edilirken Ermeniler Maraş'tan gelen takviye kuvvetlerle çatışmaya iştirak eden bazı Müslüman köylüleri esir aldılar. Ertesi gün de çevredeki Müslüman köylere baskınlar yapıp ahalinin can ve malına kastettiler¹⁷. Dönüklü Köyü'nde Müslümanlara ait 33 ev ve beş harmanı yakan eşkıya, köyün imamı Maraşlı Mehmet Efendi ile Fakih Mehmet'in oğlunu boğazlayarak öldürdü. Fındıcak'ta oturan 20 kadar Müslüman parçalanarak, Köpezli Müslüman Köyü'nden bir ihtiyar boğazlanarak öldürüldü. Yakında bulunan dört Müslüman köyü ve bu köylerde yaşayan kaçırmaktan aciz yaşlı ve çocuklar köyle beraber yakıldı¹⁸.

Durumun sanılandan çok daha ciddi boyutlarda olduğunu anlaşılması üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa 132. Alaya takviye olarak bir nizamiye taburu ve bir cebel takımını bölgeye gönderdi. Olayların bastırılması sorumluluğunu Adana Valisi Hakkı Bey'e veren Cemal Paşa, valiyi Müslüman ahalinin işe karıştırılmaması ve isyanla ilgisi olmayan Ermenilerin incitilmemesi konusunda uyardı¹⁹. Birliklerin komutanı Ali Bey Fındıcak'a doğru yola çıktı²⁰.

¹⁶ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt I, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., 2005, s.528.

¹⁷ Eyicil, **a.g.e.**, s.344.

¹⁸ **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s.357.

¹⁹ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, cilt I, s.530; Süleyman Beyoğlu, "Fahredden Paşa'nın Ermeni Meselesi'ndeki Rolü", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, Ed. Bülent Bakar vd, IQ Yay., İstanbul 2007, s.181; Eyicil, Osmanlı'nın Son Döneminde, s.343.

²⁰ Eyicil, **a.g.e.**, s.345.

Osmanlı hükûmeti bir taraftan da Ermeni ileri gelenlerinden bir heyet oluşturarak asileri ikna etmeye çalıştı. Buna göre Maraş Mu-tasarıfı İsmail Kemal Bey, şehirde bulunan Ermeni ruhani liderle-rinden aracılık etmelerini istedi. Ancak Katolik Ruhani Reisi ve di-ğer Katolik papazlar, asilerin kendi mezheplerinden olmadıkları için onların üzerinde etkili olamayacakları gerekçesiyle bu işe karışmak istemediklerini söylediler²¹. Bunun üzerine Apostolik papazlar Ter Şahak Ter Bedrosyan ve Ter Arsen Ter Hovannisyan ile Protestan Papaz Hartunyan'ın yer aldığı heyet asi Ermenileri ikna etmek üzere 29 Temmuz 1915 günü jandarmalar eşliğinde Fındıcak'a doğru yola çıktılar ve ertesi günü köye ulaştılar. Hartunyan bundan sonrasını şu şekilde anlatıyor²². *“31 Temmuz Cumartesi sabahı Türk subaylarının olduğu dağı terk edip köye girmemiz emredildi. Her iki tarafta ateş açtığı için eğer ilerleseydik vurulacaktık. Bu yüzden ateşkes istedik. Ondan sonra köye girdik. Köy muhtarı, ağalar, Çolakyan biraderler ve cesur Zeytunlular ki hepsi tepeden tırnağa silahlı olarak etrafımızı sardı. Kendilerini Cemal Paşa'nın bir askeri vali kumandasında 3000 askeri²³ görevlendirdiğini ve bu askerlerin Fındıcak'a doğru yola çıktıklarını söyleyerek uyardık. Fakat onlar bu uyarımıza karşı çıkarak 'çöle sürülmektense çarpışarak ölürüz' dediler”*.

30 Temmuz 1915'te Maraş'ta Nahirönü civarında yakalanan Fındıcak Köyü'nden Panos oğlu Kazor ifadesinde; iki kişi olduklarını, yanındaki arkadaşı Kişifli Köyü'nden Arasil Haçer'in firar ettiğini söyledi. Kendilerini Fındıcak'tan Maraş'a yardım toplamak üzere Minas-kisyan ve Osep Ağa'nın oğlu Kator Ağa'nın sonra Maraş'ta Nalçaçıyan Karabet Ağa, Bilezikçıyan Ermenek ve kardeşi Nazaret ve daha isimlerini bilmediği kişilerin Maraş'tan Fındıcak'a silah ve sıhîh imdat göndermeleri için yolladığını belirtti. Panos, Maraş'a geceleri Öksekalı yolunu kullanarak geldiklerini söyledi. Panos, Fındıcak'ta 60

²¹ Stanley E. Kerr, **The Lions of Marash**, Albany, State University of New York Press, 1973, p. 19.

²² Hartunnian, **a.g.e.**, p.59-60.

²³ Bu sayı eşkiyayı caydırmak amacıyla söylenmiş olmalıdır. Nitekim Ali Bey'in 1 Ağustos'ta dağı 353 askerle kuşattığı görülüyor. Bu sayının ihtiyat kuvvetleriyle beraber en fazla 400 kişi civarında olduğu tahmin edilebilir. Bkz. Ek 2.

kadar Zeytun eşkıyası olduğunu ve Kişifli ve Dönekli köyünden birçok Ermeni'nin burada toplandığını, bunlardan 1000 kadarının silahlı olduğunu, bunların yarısının mavzer, martini, gra gibi silahlarla donandığını, geri kalanının da adi çifte, tek kapsüllü ve çakmaklı 500 tüfekten ibaret olduğunu ve ayrıca köyün dört bir yanına taştan istihkâm yaptıklarını, köyde toplananların harp etmek niyetinde olduklarından Çakıroğlu, Köyceğiz ve Sarılar köylerinde oturan Ermenilere haber yollayıp Fındıcak'a gelmelerini istediklerini belirtti²⁴.

Asilerin ikna edilememesi üzerine Ali Bey 1 Ağustos günü Fındıcak'ı kuşattı. Ali Bey, dağ toplarının ateşlenmesi emrini verene kadar eşkıya çok sayıda askeri şehit etti. Ancak topların ateşlenmesiyle eşkıyanın gücü kırılabilirdi. Osmanlı askeri çok sayıda şehit vermeyi göze alarak yoğun ateşe rağmen Fındıcak'a girdi. Eşkıyanın bir kısmı Gâvur Dağları'na* kaçmayı başardı. Çarpışmalarda hem askerlerden, hem de asilerden birçok insan hayatını kaybetti. Çatışmanın sona ermesinin ardından 91 elebaşı Fındıcak'ta idam edildi. Maraş'a gönderilen 100 eşkıya da 7 Ağustos 1915'te Maraş'ta asılarak idam edildi²⁵.

Fındıcak'ta çıkan bu isyan Sivas'tan sevk edilen 4000 haneden fazla Ermeni'nin güzergâhının değiştirilerek yolculuklarına Maraş istikametinden değil Elbistan üzerinden devam etmelerine sebep oldu²⁶.

25 Temmuz 1915 tarihli bir İngiliz raporunda Hınçakların Zeytun'da bir ayaklanma organize ettikleri bilgisi yer aldı. Bu ayaklanmanın Fındıcak'ta çıkarılan ayaklanma olduğu muhtemeldir²⁷. Aynı şekilde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Halep Konsolusu Dandini, Dışişleri Bakanı Burián'a 27 Ağustos 1915'te gönderdiği raporun-

²⁴ BOA. DH.EUM.2.Şb., 71/37. Bkz. Ek.1.

*Bugünkü Nur Dağları.

²⁵ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 71/37; Kerr, The Lions of Marash, p.20-21. Ayrıca 1 Ağustos'ta Fındıcak'a yapılan taarruzun krokisi için bkz. Ek. 2.

²⁶ BOA. DH. ŞFR., 54A/220.

²⁷ **Ermeniler, Sürgün ve Göç**, Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, TTK Yay., Ankara 2004, s.65.

da Antakya, Suveydiye* ve Zeytun taraflarında Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar yaşandığını ve Diyarbakır'dan gelen 2000 kişilik bir Ermeni çetesinin bir Çerkez köyünü bastığını bildirdi²⁸.

Musa Dağı İsyanı

Antakya Ermenilerinin sevk edileceği kararı 30 Temmuz'da kendilerine tebliğ edilerek bir hafta içinde yola çıkmaları emredildi. Bunun üzerine Antakya'ya bağlı altı köyden 868 aile yola çıkmayarak Musa Dağı (Cebel-i Musa)'nda toplandılar. Yanlarına bol miktarda erzak, silah ve cephane aldılar. Dağı tahkim edip siperler kazarak isyana hazırlandılar. Ellerindeki imkânları büyük bir disiplin içinde kullanarak Osmanlı ordusuna meydan okudular²⁹. Bir taraftan da Fransa'nın Mısır Ortaelçisi M. Defrance aracılığıyla Fransa'dan, Kıbrıs'a gönderdikleri delegasyon aracılığıyla da diğer devletlerden askerî ve fikrî destek istediler³⁰. Ermenilerin Musa Dağı'nda toplandıkları esnada içlerinden bir iki kişinin kayıklarla düşman gemilerine gitmesi bu ayaklanmanın İtilaf Devletleri tarafından organize edilmiş olabileceği izlenimini vermekteydi. Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, Antakya'dan tehcir edilen Ermenilerin Musa Dağı'nda toplanıp isyana karar verdikleri haberini Başkumandanlığa bildirirken bu hususa da dikkat çekmiştir³¹.

Dağda toplanan silahlı Ermeniler, cephaneleri bitene kadar Osmanlı ordusuna karşı koydular. Sayıları 5000³² civarında olan Erme-

*Musadağ isyanı olmalı.

²⁸ Artem Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877–1936, Wien, 1995, no.1068; HA PA XXXVIII 366 Z.12/P, cilt VI, s.4704–4705'den **Avusturya Macaristan ve Ermeni Meselesi 1914-1915**, Haz. İnanc Atılgan-Kertsin Tomenendal, cilt VI. B, Viyana 2004.

²⁹ Piskopos Thorgom tarafından düzenlenen ve Port Said'e götürülen Ermeni mültecilerle ilgili rapor için bkz. James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, Pencere Yay., İstanbul 2006, s.308-310.

³⁰ Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde**, cilt I, s.263, 270–271, 278.

³¹ ATASE, Birinci Dünya Harbi (BDH), Klasör (Kl.) 13, Dosya (Dos.) 1049–63, Fhrst (Fh.) 11.

³² Bazı kaynaklar bu sayıyı 6000 olarak vermektedir. Bkz. Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, TTK, Ankara 2005, s.235.

nilerin elinde 150 kadar martini tüfek ile çok sayıda çakmaklı ve av tüfeği vardı. Aralarında beşi Papaz olan Ermenilerden bir kısmı Haçin ve Zeytun'dan gelmişti³³. Çatışmalar 8 Ağustos–10 Eylül arasında devam etti. Çatışmalara katılan Osmanlı askerinin sayısı ve verilen kayıplar konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Buna göre 1500³⁴ veya 3500³⁵ asker tarafından kuşatılan Musa Dağı'ndaki çatışmalarda Ermeniler 20 ölü, 16 yaralı verirken Osmanlı askerlerinden 300 ölü, 600 yaralı vardı³⁶. Bu sayı ABD Halep Konsolosu Jackson'un görüştüğü bir tanığın ifadesine göre 500, Tchobanian tarafından Fransa Dışişleri Bakanı'na ulaştırılan 30 Eylül 1915 tarihli mektuba göre 1000³⁷ Osmanlı askerinin öldüğü yönündedir³⁸.

Cemal Paşa Başkumandanlığa gönderdiği raporda, isyan eden Ermenilere karşı Musa Dağı'na 41. Tümen'den iki alay ile bir dağ topçu takımı gönderildiğini, ancak Suveydiye civarına gelen düşman harp gemilerinin bombardımanından dolayı civarda beklediklerini, daha sonra da bölgede hiçbir Ermeniyle karşılaşılmasından dolayı Ermenilerin geceleyin düşman gemilerine binerek kaçtıklarının anlaşıldığı, olayın sorumlularının yakalanarak cezalarının verilmesi için Fahri Paşa'nın görevlendirildiğini ve Antakya'dan tehcir edilmeyen diğer Ermenilerin tehcirlerinin ivedilikle yapıldığını da bildirdi³⁹. Gerçekten de cephaneye ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başlayan Ermeniler o sırada Akdeniz'i abluka altında tutan İtilaf gemilerine beyaz bayrak sallayarak yardım istemişler, onların yardım istediğini anlayan Fransız Guichen gemisinin kaptanının yardım çağrısıyla İtilaf gemilerinden bir kısmının top atışı ile bir taraftan Türk birlikleri meşgul edilmiş bir taraftan da Ermeniler dağın arka tarafından sandallarla Fransız kruvazörüne taşınmıştı ve bu işlem yaklaşık bir buçuk gün sürmüştü⁴⁰.

³³ **Ermeni Komitelerinin Â'mâl**, s.359.

³⁴ Çiçek, **a.g.e.**, s.235.

³⁵ Dilan, **a.g.e.**, s.220.

³⁶ Bryce-Toynbee, **a.g.e.**, s.311.

³⁷ Dilan, **a.g.e.**, s.220–221.

³⁸ Çiçek, **a.g.e.**, s.235.

³⁹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 81 (Aralık 1982), s.196.

⁴⁰ Bryce-Toynbee, **a.g.e.**, s.310–311.

Fransız askeri makamlarının 22 Eylül 1915 tarihinde yayımladıkları tebliğde de Musa Dağı'nda Temmuz sonundan beri ayaklanma hâlinde olan Ermenilerin cephane ve yiyeceklerinin tükenmesinden dolayı dayanma güçlerinin kalmadığı, Fransız kruvazörlerinin buradan 5000 civarında Ermeni'yi alarak Port Said'e taşıdıkları bilgisini verdi⁴¹. Halep Konsolosu Dandini, 25 Ekim 1915 tarihli raporunda Cemal Paşa'ya paralel bilgiler vermekteydi. Buna göre Musa Dağı'nda ayaklanan Ermenilerin aileleriyle birlikte İngiliz gemilerine binerek kaçtıklarını, kadın ve çocukların Kıbrıs'a gittiklerini, 6000 civarında erkeğince İtilaf Devletleri adına savaşmak üzere Çanakkale Boğazı'na gittiğini bildirdi⁴².

Urfa İsyanı

Ermenilerin tehcir kapsamına alınmasından sonra başka yerlerden birçok komiteci ve asker kaçağı Urfa'ya geldi. Bunlar Van'ın Ermenilerin eline geçtiğini, Rusların birkaç ay içinde Siverek üzerinden Urfa'ya geleceğini anlatarak Ermenileri isyana davet ettiler⁴³. Urfa'daki Ermenilerin isyana ikna edilmesi zor olmadı⁴⁴. Nitekim Meşrutiyet'in ilanından sonra Urfa'da hem Protestan ve Katolik misyonerlerin sayı ve faaliyetlerinin artması, hem de Ermeni komitelerinin kurulmasıyla Ermeni milliyetçiliği yükselmiş ve bağımsız devlet kurma çalışmaları hızlanmıştı. Ermeniler bu amaçla Urfa'da kız-erkek tüm gençlere silah kullanmayı öğretip arabacılar aracılığıyla Suriye, Halep ve Antep'te bulunan İtilaf konsolosları, asker firarileri ve aşiretlerden silah temin etmişler ve Bağdat Demiryolu İnşaat Şirketi'nde çalışan Ermeni ustalardan da çok miktarda dinamit, bomba fitilleri, cephane ve mühimmat almışlardı. Öte yandan kendileri Amerikan Yetimler Evi'nde bulunan demircilik imalathanesinde çok miktarda mermi, hatta büyük su borularından top bile imal etmişler-

⁴¹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 81 (Aralık 1982), s.200.

⁴² Ohandjanian, **Österreich-Armenien Faksimilesammlung**, no. 1105; HA PA XII 463 Z.15/P, s.4798-4800'den **Avusturya Macaristan ve Ermeni**, cilt VI C.

⁴³ **Ermeni Komitelerinin Â'mâl**, s.342.

⁴⁴ Urfa isyanının nasıl geliştiği hakkında ABD Halep Konsolosu Jackson ile Urfa'da bulunan Konsolos Vekili Leslie arasındaki yazışmalar hakkında bkz. Çiçek, **a.g.e.**, s.209-223.

di⁴⁵. Ermeniler, sevk emrinin gelmesinden sonra bu emre karşı gelecek şehirde azınlık olmalarına rağmen bazı yerleri istihkâm edip isyan hazırlığına başladılar ve evden eve hatta mahalleler arasında yeraltından tüneller kazarak birbirleriyle bağlantı kurdular⁴⁶.

İsyan etmek için gerekli donanımına sahip olmaları Ermenilerin isyana meyilli olmasında çok etkili oldu. İkna olan Ermenilerden bir kısmı şehirdeki müstahkem binalarda bir kısmı da Amerikalı misyoner Leslie'nin Yetimler Evi'nde toplandılar. Konuyla ilgili olarak Başkumandanlığı bilgilendiren Cemal Paşa, Urfa'ya takviye birlikler ve bir de topçu takımı gönderdiğini ancak top kullanılması durumunda Amerikan müesseselerinin de zarar görebileceği uyarısında bulunarak durumun Amerikan Büyükelçiliği'ne bildirilmesini istedi⁴⁷. İsyan etmeye karar vermiş olan Urfa Ermenileri 29 Eylül 1915 günü devriye gezen jandarma birliklerine ateş etmek suretiyle kararlarını eyleme dönüştürdüler ve devriye gezen jandarmalardan ikisini şehit ettiler, sekizini de yaraladılar. Bununla da yetinmeyerek şehirdeki asker sayısının azlığını fırsat bilip Müslüman mahallelerine saldırdılar. Yabancı devletlerin vatandaşlarıyla yabancı kurumlarda çalışan memurların can ve mallarına zarar vermeye başladılar⁴⁸. Değişik yaşlarda on Müslüman kadını öldürdüler⁴⁹. Urfa'daki isyan üzerine cephelerde görev yapan muharip askerlerin bir kısmı Urfa'ya nakleildi. Buna rağmen Urfa'daki çatışmalar yaklaşık bir ay sürdü ve ancak 21 Ekim'de sonlandırılabilirdi. Olayların başlangıcından itibaren 20 jandarma şehit edilirken 50'si de yaralandı⁵⁰. Olaylarda 349 Ermeni ölü ele geçirildi. Sağ olarak yakalananlar Divan-ı Harbe sevk edildi, sayıları 2000 civarında olan kadın ve çocuklar da güvenlik

⁴⁵ **Ermeni Komitelerinin Â'mâl**, s.341.

⁴⁶ Bryce-Toynbee, **a.g.e.**, s.317, 325.

⁴⁷ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 81 (Aralık 1982), s.207.

⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasi(HR.SYS.), 2875/3'ten **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 2007, s.292-293.

⁴⁹ **Ermeni Komitelerinin Â'mâl**, s.346.

⁵⁰ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 86 (Nisan 1987), s.41.

içinde Musul'a yollandılar⁵¹. Olaylarda çok sayıda Müslüman'ın evinin yandığı belirlendi. Devlet bu durumda olanların evlerinin tamiratı için gerekli olan paranın ödenmesini veya onlara boşalan Ermeni hanelerinden yer verilmesini kararlaştırdı⁵². Halep Konsolosu Dandini, 25 Ekim 1915 tarihli raporunda Urfa isyanına da değinerek Fahri Paşa kuvvetlerinin Urfa'daki Ermeni isyanını bastırdığını, Amerikan misyonuna sığınan Ermenilerin teslim edilmemesi üzerine buraya açılan ateş sonucunda iki Amerikalının öldürüldüğünü bildirmekteyse de⁵³ bu bilgi başka kaynaklarca doğrulanmamaktadır.

Başkumandanlığın Urfa isyanıyla ilgili olarak yabancı sefaretlere gönderdiği bilgilendirme raporunda da belirtildiği gibi Ermenilerin amacı bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerin mal ve kurumlarına zarar vermesini temin etmek, bir taraftan da cephedeki Osmanlı askerlerini kendi üstlerine çekip oyalamaktı⁵⁴.

Diğer Bölgelerde Çete Faaliyetleri

Ermeni sevkıyatı Ermeni çetelerinin hareketlenip olay çıkarmalarını da beraberinde getirdi. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maraş'ta yapılan aramalarda bazı evlerde bomba ve dinamitler bulunduğunu⁵⁵ ve Halep'e sevk edilen Ermeniler tarafından çete teşkilatlanmalarına başladığını bildirerek Kilis'te teşkil edilen 24 kişilik bir çetenin Diyarbakır civarına doğru harekete geçtiğinin duyulması sebebiyle Halep ve Adana vilayetleriyle Urfa, Maraş ve Zor mutasarrıflıklarına teyakkuzda olmalarını emretti⁵⁶. Ayrıca hükûmet Maraş'ta Ermeni çetelerinin yaptıkları işleri soruşturmak ve inceleme yapmak üzere Emniyet-i Umumiye Müdür Muavini Esat Bey'i görevlendirdi⁵⁷. Bu

⁵¹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 86 (Nisan 1987, s.45.

⁵² **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin**, s.310.

⁵³ Ohandjanian, **Österreich-Armenien Faksimilesammlung**, no. 1105; HA PA XII 463 Z.15/P, s.4798-4800'den **Avusturya Macaristan ve Ermeni**, cilt VI C .

⁵⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 86 (Nisan 1987), s.41.

⁵⁵ BOA. DH.ŞFR., 62/257(24 Mart 1332/6 Nisan 1916).

⁵⁶ BOA. DH.ŞFR., 63/175(20 Nisan 1332/3 Mayıs 1916).

⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 63/263(27 Nisan 1332/10 Mayıs 1916).

görevlendirmede, Esat Bey'in daha önce Ermeni olaylarıyla ilgilenmiş olması ve Ermenice bilmesi etkili oldu⁵⁸.

29 Kasım 1915'te Maraş Mutasarrıflığı tarafından hazırlanıp başkentteki yetkili birimlere gönderilen raporda, Ermenilerin hangi köylerde kaç kişiyi yaralayıp öldürdükleri ve mallarına verdikleri zararın boyutları ayrıntılı olarak yer aldı. Buna göre Maraş merkezinde 12 Müslüman öldürüldü, ikisi yaralandı. Dört Müslüman'ın da evi yakıldı. Fatmalı Köyü'nden bir kişi, Hartlap Köyü'nde üç, Ökse Köyü'nde dört, Afşarlı Köyü'nde üç, Kümperli Köyü'nde bir, Musalar Obası'nda bir ve Hacı Köşeler Çiftliği'nde iki olmak üzere toplam 27 Müslüman öldürüldü, 16 kişi yaralandı. Ermeni baskınlarında 51 ev yakılırken 33 kişinin eşyası yağmalanıp gasp edildi⁵⁹.

1916 yılının başlarında Ermeni tehcirinin devam ettiği günlerde bir Ermeni çetesinin Zeytun'da faaliyet gösterdiği tespit edildi⁶⁰. Nitekim 14 Ağustos 1916'da 12. Fırka'ya mensupken firar eden İsmail, Mehmet Mustafa oğlu Ahmet ve diğer bir arkadaşı, Süleymanlı Kazası'na iki saat uzaklıkta ormanlık bir alanda yürürlerken 10 kişilik bir eşkıyanın saldırısına uğradılar. Eşkıya, adı geçen kişilerin para ve eşyasını gasp ettikten sonra boğulmaları için boğazlarından iple birbirine bağladıktan sonra kaçarak uzaklaşmış, ancak adı geçen asker firarileri ölmemiş, kendilerine geldikten sonra yürüyerek durumu Süleymanlı Kaymakamlığı'na bildirmişlerdir. Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey, Süleymanlı Jandarma Komutanı'nı eşkıyanın takip edilmesi için görevlendirmiştir. Yapılan takibatta yedi eşkıya yakalanmıştır. Bunların verdiği ifadeye göre değişik yerlerden firar eden çok sayıda Ermeni'nin Süleymanlı dağlarında toplandığı anlaşılmış, bunun üzerine Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey Dâhiliye Nezareti'ne, firar edenlerin mahalli asayiş bozmasına fırsat vermemek için ya Zeytunluların kendi mahallerinden daha uzak bölgelerden sevk edilmelerini, ya da kaçmalarına fırsat verilmemesinin önemini bildirmiştir⁶¹.

⁵⁸ BOA. DH. ŞFR. 63/282(28 Nisan 1332/11 Mayıs 1916).

⁵⁹ BOA. DH.EUM.2.Şb., 14/48.

⁶⁰ BOA. DH.ŞFR., 62/57(6 Mart 1332/19 Mart 1916).

⁶¹ BOA. DH. EUM. 2. Şb., 26/40. Ayrıca asker firarilerinin fotoğrafları için bkz. Ek 3.

Ermeniler Zeytun'a yakın yerlerde de çeteler kurdular. Mesela 10 Şubat 1916 tarihinde bir Ermeni çetesi Kayseri'nin Efkere nahiyesinde saklandıkları mağarada suç delilleriyle beraber yakalandı⁶².

Ermeniler Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarma emellerinden vazgeçmeyerek Halep'te örgütlendiler. Gasp, katl gibi eylemlerin yanı sıra Osmanlı sınırına tecavüz ve düşman ordusuyla birleşmek amacıyla Halep'te kurdukları silahlı komiteye Halep'te bulunan Ermenilerden sürekli olarak üye kaydedip onları silahlandırdılar. Bu komiteye bağlı olarak faaliyet gösteren 25 kişilik bir kafilenin üyelerinden dokuz eşkıya Maraş'ta yakalandı. Yakalananların verdiği ifadeye göre komitenin üst düzey yöneticileri Halep Ermeni Marhasası Nerses Vartabet, Kazgancı Çarşısı'nda oturan Eczacı Nerses Efendi, Diyarbekrî İsa, Nişan, Muşeg Dikran, tüccardan Kıl Hanı'nda oturan Dikran Müfdikyan, Diyarbakırlı Agop, Sasonlu Muhtar Ohannes ve Şeyh Mahallesi'nden Fırınıcı Haço isimli şahıslar olduğu ve bu şahısların örgüte silah ve cephane temin ettikleri belirlendi. Ayrıca komite reisinin Silvanlı İsa olduğu, Marhasa Nerses Efendi'nin de ihtilal heyetine reislik ettiği ve aralıklarla Kürt Dağı'na kuvvet çıkarıp burada kuvvet yığıldıktan sonra kendisi de dağa gelerek karşılarına çıkan mahalleri yakıp yıkmayı tasarladığı ortaya çıkarıldı⁶³.

Amanos Dağları menzil hattında çok sayıda, tehcirden kaçan Ermeni ve asker firarisi bulunmaktaydı. Bu kişiler hava değişikliği için memleketlerine gönderilen askerlere saldırarak ellerindeki "*tebdil-i heva*" evrakını alıp gelip geçen yolcuları taciz etmekteydi⁶⁴. Bu tacizlerin artması üzerine Adana Mıntıkası Kumandanlığı'nın bölgede yaptığı takibat sonucunda 4 Ekim 1916'da 35 asker firarisi ile iki Ermeni yakalandı. Bunlardan bir Ermeni ile iki asker firarisi, eşkıyanın geri kalanının saklandıkları yeri bildiklerini ve gösterebileceklerini

⁶² **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin**, s.355.

⁶³ Maraş Komiser Muavini'nin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne raporu için bkz. BOA. DH. EUM. 2.Şb., 21/7. Ayrıca bkz. BOA. DH.ŞFR., 63/194(21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).

⁶⁴ ATASE, BDH, K1.4214, Dos.195-57, Fh.1.

ifade ettiler. Yakalananların tamamı Divan-ı Harb'e sevk edildi⁶⁵. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Halep Konsolosu'nun kendi Dışişleri Bakanı Burián'a gönderdiği bir raporda, Halep'te Ermenilerin bir çete oluşturdukları ve Osmanlı askerî üniforması giyerek Avusturya-Macaristan ve Alman konsolosluklarına baskın düzenleyip Osmanlı ülkesinde asayiş ve düzeni bozmayı amaçladıklarının hükûmet tarafından istihbar edilmesiyle 70 komiteci Ermeni'nin Halep'te tutuklandığını bildirdi⁶⁶.

Niğde civarında faaliyet gösteren bir Ermeni çetesinin şimendifer hattını tahrip etmek amacıyla Adana'ya geçmesi üzerine Adana'daki ilgili birimler buna meydan verilmemesi için uyarılmış ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir⁶⁷. Bunun üzerine hemen 45 kişilik bir kuvvet sevk edilmiş, eşkıyanın geri çekilme ihtimaline karşı Kızıldağ Kayışlı Nahiyesi çevrildi. 28 kişilik bir kuvvet de Pozanti'ya sevk edildi. Eşkryanın başında Beyoğlu Komiserliği'nden atılmış Topal Agop olduğu belirlendi⁶⁸.

Dördüncü Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, İslâhiye dolaylarında Ermeni çetelerini takip etmekle 44. Fırka Komutanı ve çetenin yakın olduğu yerlerdeki zabıt kumandanlarını görevlendirerek 40 kişilik iki müfreze teşkil edilmesini ve jandarma kuvvetlerinin de desteğiyle çetenin derhal yakalanmasını emretti⁶⁹. Öte yandan İslâhiye'ye iki müfrezenin komutanı olarak gönderilen Mülazım-ı Evvel Kemal Efendi'nin hazırladığı rapor, 44. Fırka Kumandanı tarafından 15 Ocak 1917'de 12.Kolordu Komutanlığı'na ulaştırıldı. Bu rapora göre; silahlı bir eşkıya çetesi olmamakla beraber gündüzleri iş başında olan, inşaatlarda amelelik eden Ermenilerden bazılarının geceleri gündüz sakladıkları silahlarını alarak eşkıyalık yaptıklarını, hatta bu durumun bölge halkı tarafından da bilindiğini, bu kişilerin tamamı-

⁶⁵ ATASE, BDH, K1.4214, Dos.195-57, Fh.1-8.

⁶⁶ Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no.1186; HA PA XXXVIII 369, no.5/P, cilt VII, s.5153'den Avusturya Macaristan ve Ermeni, cilt VII.

⁶⁷ ATASE, BDH, K1.4218, Dos. 193-67, Fh.1-6.

⁶⁸ ATASE, BDH, K1.4218, Dos. 193-67, Fh.1-2.

⁶⁹ ATASE, BDH, K1.4214, Dos. 195-57, Fh.2.

nın elinde inşaat işçisi olduklarına dair İnşaat Müfettişi Fuat Ziya Bey'in imzasını taşıyan belgeleri olduğunu, bu durumda bu şahısların tutuklanmalarının mümkün olmadığını, ancak çok büyük bir gözetim altında tutulmaları halinde eşkıyalık etmelerinin önüne geçilebileceği bildirilmekteydi⁷⁰.

Yetkilileri en çok endişelendiren konu, eşkıyanın arazi şartları çok ağır olan Zeytun'a kaçma ihtimaliydi. Bu yüzden tedbirler alınarak eşkıyanın Zeytun'a geçmesinin önüne geçildiyse de⁷¹ eşkıya Maraş tarafına yöneldi. Eşkıyanın etkisiz hale getirilmesi için Maraş 1. Taburu takviye birlik olarak bölgeye sevk edildi⁷². Ancak bu taburda salgın hastalık baş göstermesi ve askerlerin çok yorgun olması yüzünden beklenen destek alınamadı. Dolayısıyla salgın hastalık tehdidi altındaki asker eşkıya takibinde zorluklar yaşadı⁷³.

İslâhiye'de çetenin ele geçirilmesi için bizzat çalışmalar yapan Adana Jandarma Alay Komutanı 10 Şubat 1917'de çektiği telgrafta, ele geçirilen çete üyelerinin evvelce sürgün edilmiş Ermenilerden olduğu, geri kalanlarla onlara silah temin edenlerin yakalanması için Cebel-i Bereket Mutasarrıfı ile birlikte takibata devam edileceğini bildirdi⁷⁴. 10 Şubat 1917 tarihli ve Adana Jandarma Alayından Umum Jandarma Kumandanlığına gönderilen şifre telgrafta; İslâhiye'nin Şıhlı Köyü civarında 1 Şubat 1917 günü 32 Ermeni çetesiyile çatışmaya girildiği, dört şehit ve bir yaralı verildiği, Ermeni eşkıyanın arazinin sarplığından faydalanıp kaçtığı, 5 Şubat 1917 günü yeniden çatışma olduğu, eşkıyadan ikisinin ölü, birinin yaralı olarak ele geçirildiği, ayrıca üç şehit daha verildiği, eşkıyanın Antep tarafına kaçtığı, fesatçıların firarlarına meydan vermemek ve karşı harekât icra edilmek üzere İslâhiye'de bulunan tabur emrine ive-

⁷⁰ ATASE, BDH, K1.4214, Dos. 195-57, Fh.2-5.

⁷¹ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh. 011.

⁷² ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.012, 012-01.

⁷³ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh. 012, 02. Ayrıca bkz ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.13.

⁷⁴ ATASE, BDH, K1. 4223, Dos.81-84, Fh.1.

di olarak yeni kuvvet gönderilmesi gerektiği arz olunmuştur⁷⁵. Buna rağmen 8 Mart 1917'de Halep'ten sızarak İslâhiye ve Bahçe kazalarının Maraş'a sınır olan dağlarında Sivaslı Manok adındaki şaki, etrafına topladığı 60 kadar jandarma elbiseli silahlı eşkıya ile birlikte civardaki köylere saldırarak köylülerin bir kısmını öldürdü bir kısmını da yaraladı⁷⁶.

Ne kadar takip edilirse edilsin Ermeni çetelerinin Anadolu ile Suriye'nin bağlantısının sağlandığı bölgedeki faaliyetlerinin önüne geçilemiyordu. Adana Valisinin 12. Kolordu Komutanlığı'na 3 Kasım 1917'de bildirdiğine göre 20 kişilik bir Ermeni çetesi demiryolu, tüneller ve diğer önemli yerlere saldırmak amacıyla Adana sınırlarına girmiş, iki-üç gün evvel 32 silahlı kişi Kamışlı'nın İşçi Bekirli Köyü'nü basmış, önceki gün Pozantı'nın ormanlık bölgesinde 15 silahlı şahsın dolaştığı görülmüş, eşkıyanın yakalanması için hemen harekete geçilse de yeterli jandarma kuvveti temin edilemediğinden başarılı olunamamıştır⁷⁷. Aynı çete on gün kadar sonra Kamışlı Nahiyesi'ne baskın düzenleyerek bazı evleri yaktı⁷⁸.

Ermeni çeteleri erzak ihtiyaçlarını Müslüman köylere baskınlar yaparak karşılamaktaydı. Maraş'ta teşekkül ettikten sonra Maraş ve Maraş dışında faaliyet gösteren bir Ermeni çetesi 1918 yılının Haziran ayında İslâhiye'ye bağlı Yanık Köyü'ne 70 kişilik bir grupla baskın yaparak erzak ve hayvan gasp ettikten sonra kaçmayı başarmış, eşkıyanın takibi için jandarma ve askeriyeden müfrezeler çıkarılmıştır⁷⁹. 22 Haziran 1918'de İslâhiye'ye dokuz saat mesafede bulunan Hacılar ve ..?.. köyleri civarında 40 kişilik bir Ermeni çetesi pusuya düşürdükleri yedi jandarmayı, ertesi gün de Sabunsuyu mevkiinde dördü ahalden ve ikisi jandarmadan olmak üzere altı kişiyi katletti⁸⁰.

⁷⁵ **Türk- Ermeni İhtilafı Makaleler**, Ed. Hikmet Özdemir, TBMM Yay., Ankara 2007, s.194.

⁷⁶ BOA. DH. ŞFR., 74/72 (8 Mart 1333/ 8 Mart 1917). Ayrıca bkz. Ek 4.

⁷⁷ ATASE, BDH, K1.4218, Dos. 193-67, Fh.1.

⁷⁸ ATASE, BDH, K1.4218, Dos. 193-67, Fh.1-14.

⁷⁹ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 55/24 (25 Haziran 1334/25 Haziran 1918).

⁸⁰ ATASE, BDH, K1.2688, Dos.130-247, Fh.2, 2-1.

Temmuz ayı başlarında da 44.Tümen mıntikasında bir asker kaçağının takibi için görevlendirilen bir onbaşı ile iki er, İslâhiye yakınlarında İntelli denilen bölgede Zincirli ve Süleymanağa köyleri arasındaki sazlıkta Ermeni çeteleri tarafından şehit edildi. Olayın demiryolu hattının çok yakınındaki dağlık bölgede meydana gelmesi, üstelik eşkıyanın izini hemen kaybettirmeyi başarması akla demiryolunda çalışan işçi ve hizmetlilerin çete oluşturduğu fikrini getirmekteydi. Bu nedenle 12. Kolordu tarafından oluşturulacak bir müfrezenin Adana jandarma müfrezesiyle beraber İslahiye-Osmaniye demiryolu hattı tarafındaki Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı bölgesini iyice tarayarak suçluları yakalayıp cezalandırılması kararı verildi⁸¹.

Eşkıyanın yakalanması için bölgeye 6 Ağustos 1918'de takviye kuvvetler gönderildi⁸². Çeteler yakalanamayınca 12 Ağustos 1918'de 10. Depo Alay Komutanlığı'na bağlı iki tabur, Ermeni çetelerini yakalamak üzere görevlendirildi⁸³.

Ermeni çetelerinin birbirleriyle koordineli bir şekilde faaliyet göstermesi üzerine Dâhiliye Nezareti harekete geçerek 7 Kasım 1918'de bir talimatname yayınladı. Buna göre liva jandarma mevcutlarından bir kısmı başka hizmetlerden muaf tutularak inzibat işlerinde istihdam edilmek üzere müfrezeler oluşturulmaya başlandı. Ayrıca daha önceden çetelerin takip edilmesiyle görevlendirilmiş olan asker müfrezelerinin de yeterli olmaması nedeniyle kuvvetlendirilmesi ve askerlerle jandarmanın birlikte hareket etmesi için gerekenlerin yapılmasına ilişkin emirlerin verilmesi hususu Maraş Mutasarrıfı Ata Bey tarafından İkinci Ordu Kumandanlığı'na bildirildi⁸⁴. Maraş Mutasarrıfı'nın bu isteği ilgili makamca derhal cevaplandırılarak Ermeni çetelerinin takibi için jandarmadan kuvvet oluşturulması çalışmalarına derhal başlandı⁸⁵. Ayrıca jandarma haricinde otuzar kişi-

⁸¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s.268.

⁸² ATASE, BDH, K1.2688, Dos.130–247, Fh. 14.

⁸³ ATASE, BDH, K1.2702, Dos.130A-303, Fh.001.

⁸⁴ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,01.

⁸⁵ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,02.

den oluşan iki Nizamiye müfrezesi de İslâhiye'deki Ermeni çetesi-nin takibiyle görevlendirildi⁸⁶.

Çetelerin İhtiyaçlarını Temin Etme Yolları

Daha önce sürgün edilen Ermeniler buldukları yerlerden kaçarak Halep'e gelmekte ve burada Amanos dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeyton havalisinde bağımsız devlet kurmak amacıyla oluşturulan teşkilata katılarak amaçlarına ulaşmaya kadar eylemlerini devam ettirmek niyetindeydiler. Bunun için Amanos dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeyton havalisinde her türlü tahribatı yapmaya çalışıyorlardı. Dağa çıkan Ermenilere her türlü malzemeyi temin edip ellerine ulaştırdıklarından şüphelenilen Halep Şimendifer Merkez Müdürü Mihnas, İstanbul'da oturan Basmacıyan, yine İstanbul'da oturan ve işletme şirketi kasadarı olan Papasyan, Halep istasyon telgraf memurlarından Maraşlı Karamanyan, diğer telgrafçı Balabanyan ve tüccar Tuma kardeşler hakkında gizlice ve çok dikkat edilerek tahkikat yapılması Halep Valiliği'ne emredildi⁸⁷. Çünkü çeşitli yollarla tedarik edilen silah, cephane ve erzak farklı kişiler tarafından adı geçenlere teslim edilmekte ve böylece söz konusu eşya hiçbir denetime tabi tutulmadan İslâhiye'ye sevk edilip Alis Efendi vasıtasıyla dağıtılmaktaydı. Üstelik bu sevkıyat Şimendifer Başmüdürü Alman milletinden İsviçreli Şoven Donrer'in bilgisi dâhilinde yapılmaktaydı⁸⁸. Ermeni çetelerinin silah temin ettikleri tek yol bu değildi. Çeteler, Osmanlı Hükûmeti'nin Bahçe ve Meydan-ı Ekber istasyonlarından asker için sevk ettiği silah ve cephaneden bir kısmını aşırıp trenlerle İslâhiye'ye yollamaktaydı. Bu nakliyat makinist Hayik, Sivashlı makinist Vahan ve ateşçi Arakil aracılığıyla kolaylıkla yapıyordu. Bazen de ekmek çuvallarının altına gizlenen silah ve cephane, İslâhiye'ye götürüldükten sonra ambar memuru Kúpeli Anastas tarafından saklanmaktaydı.

⁸⁶ ATASE, BDH, K1.4214, Dos. 195-57, Fh.2-2.

⁸⁷ ATASE, BDH, K1.2702, Dos.130A-303, Fh..3-4.

⁸⁸ Demiryolu hatlarında hatta Amele Taburları'nda çalışan Ermenilerin çetelere yataklık ettikleriyle ilgili tespitler pek çok kez yapılmıştı. Mesela bunun Geyve'deki örneği için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin**, s.385.

Cephane nakliyatı yapılan bir diğer yol ise, bölgede Tahta Köprü ile Aran arasında İspalya şosesinde ateşçilik yapan Hasanbeyli Tarakçı oğlu İjbik? ile Ayrañağa-İslâhiye arasında işleyen Balast treninde Şukka treninin mıntıkasını belirleyen Kartallı Balanyan'ın temin ettikleri silah ve cephaneyi Bahçe İstasyon müdürü ile tutuklu bulunan eski İslâhiye İstasyon müdürüne teslim etmesiydi. Bu faaliyetten Yarbaş İstasyonu'nda telgrafçı olan Ceridyan'ın da haberi vardı. Önce Meydan-ı Ekbez İstasyonu'nda daha sonra Tahta Köprü'de dolaşan Hasanbeyli Marko oğlu Foça, Meydan-ı Ekbez İstasyonu'nda demircilik yapan Hasanbeyli Artin oğlu Agop önceleri eşkıya arasında iken ayrılarak şirkette işe girmişler ve silah ve cephane tedariki ile görevlendirilmişlerdir.

Halep ve Bahçe taraflarında eşkıyanın çeşitli yollarla temin ettiği bu silahların İslâhiye'ye nakledilmesinden İslâhiye Kumandanının da haberdar olduğu istihbar edilmekteydi. Buna göre silah ve cephane İstasyon Kumandanı namına bakkallık eden İsmail Çavuş'un dükânında bekletilmekteydi. Çoğu zaman İslâhiye İstasyonu'nda kalan silah ve cephaneyi, eski istasyon müdürü Sabit Alis, istasyonda sevk memurluğu yapan Rupen, makasçı Şükrü Osman ve daima yanında bulunan Mehmet Ali Çavuş birlikte gizlice sevk ederek beş altın liraya köylerde satmakta ve parayı kendi aralarında paylaşmaktaydı.

Çetelerin takip edilmesiyle Amanos Dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde her türlü tahribatı yapmalarından dolayı evvelce sürgüne gönderilen ancak bir kısmının kaçtığı anlaşılan Ermenilerin yakalanması suretiyle çetelerin dağıtılması amaçlanmaktaydı. Bu amaca ulaşmak isteyen Başkumandanlık adı geçen tüm şahısların tutuklanarak gerekli işlemlerin yapılmasını emretti⁸⁹.

Öte yandan daha önce tutuklanan, Papasyan, Basmacıyan ve Merkez Başmüdürü Şondermaher'in eşkıyaya sevk ettiği cephaneyi Almanlardan temin ettikleri 44. Fırka Kumandanlığı tarafından tespit edildi ve adı geçenlerle birlikte onlara yardım eden bazı kişilerin tu-

⁸⁹ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.3-4, 5, 6, 7, 8.

tuklanmalarına karar verildi.⁹⁰ Bu kişiler Divan-ı Harb'e sevk edildi⁹¹ ve Yüzbaşı Cemal Efendi yargılamaları takip etmekle görevlendirildi⁹².

İslâhiye Çamlık ormanında bulunan eşkiyaya yardım edenlerin tutuklanmasıyla erzak sıkıntısı çekmeye başlayan eşkiya başka bölgelere yöneldi. Sayıları 40 civarında olan eşkiya grubunun Kilis civarına gidip erzak toplamaya çalıştığı ve ayrıca sayısı belli olmayan başka bir grubun da Hodi Dağı civarında dolaştığının belirlendiği, eşkiyanın kaçmasını önlemek ve kendi mıntıklarına sokmamak için Gâvur Dağı, Pazarcık ve Antep'te tedbirlerin artırılması istendi⁹³.

Ermeni çeteleriyle mücadelede, bir taraftan da eşkiyaya yardım ve yataklık ettikleri belirlenenler tutuklandı veya mıntika dışına sürgün edildi. Mesela Haruniye'deki Alman mektebinde öğretmenlik yapan beş Ermeni ile Haruniye'de demircilikle uğraşan Molkan'ın eşkiyaya yardım etmeleri sebebiyle bölge dışına sürülmeleri eşkiyayı takip etmekle görevlendirilmiş 44. Fırka Kumandanlığı'nca uygun görülmüştür⁹⁴.

Sonuç

Osmanlı Devleti tarafından tehcir kararının alınması ve bu kararın uygulanması esnasında bazı bölgelerde Ermeni isyanları çıktı. Bu isyanların en önemli ortak özelliği, Ermenilerin göç etmelerinin istendiği Anadolu ile göçün yapıldığı Suriye'nin birleşme noktaları denilebilecek Fındıcak (Maraş), Musa Dağı (Antakya) ve Urfa'da çıkmasıdır. Bu ayaklanmalarda kullanılan silahların sayı ve niteliği de bazı sonuçlar ortaya koymaktadır: Buna göre ilk sonuç, asilerin İtilaf Devletleri tarafından yönlendirilmiş olma ihtimalidir. Nitekim isyanlarda kullanılan silahların bir kısmı döneminin en gelişmiş silah-

⁹⁰ ATASE, BDH, K1.2722, Dos. 133-51, Fh.003-37.

⁹¹ ATASE, BDH, K1.2688, Dos. 39-243, Fh.003-03.

⁹² ATASE, BDH, K1.2722, Dos. 133-51, Fh.003-40.

⁹³ ATASE, BDH, K1.2688, Dos. 39-243, Fh.003-13. Ayrıca bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin**, s.395.

⁹⁴ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh. 011, 02.

larıdır. Bu ihtimali güçlendiren diğer faktörler, asilerin yabancı devletlerin temsilcileriyle olan irtibatlarının Osmanlı istihbarat birimlerince tespit edilmesi ve Musa Dağı'nda toplanıp isyan eden Ermenilerin adeta görevlerini tamamlamalarının ardından yabancı kruvazörlerce kurtarılmasıdır. İkinci sonuç ise Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin elindeki silahları toplama gayretlerine rağmen bu konuda başarısız olduğudur.

İsyanlara katılanların sayısının çokluğu da kayda değerdir. Zira Osmanlı Devleti, isyan bölgelerine muharip güçler sevk etmek zorunda kalmış, isyanlar ancak bundan sonra bastırılabilmiştir. İsyanlar bastırılabilirse bile isyanın elebaşları kaçmayı başarabilmiş, bu da bölgede çete faaliyetlerinin süreklilik göstermesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra tehcirden kaçmayı başarabilenlerle bazı asker firarilerinin çetelere katılması onların hem güçlerini artırmış, hem de faaliyet alanlarının genişlemesine sebep olmuştur. Bu çeteler Müslüman köylerine baskınlar yapıp katl, gasp ve yağmalamalarda bulunarak Osmanlı sınırını taciz etmişler ve düşman ordusuna içerden destek vermişlerdir.

Çetelerin faaliyetleri tüm gayretlere rağmen dağlık bir bölgede faaliyet göstermeleri ve onları takip eden birliklerin sayıca azlığı nedeniyle engellenemedi. Eşküyaya demiryolu hattında çalışan Ermeniler ve bazı yabancılar silah, cephane ve yiyecek temin etmekteydi. Bunlardan tespit edilebilenler Divan-ı Harbe sevk edilerek yargılandılar ve hak ettikleri cezalara çarptırıldılar.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
 Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı(DH.ŞFR):
 DH. ŞFR., 54A/220.
 DH.ŞFR., 62/257(24 Mart 1332/6 Nisan 1916).
 DH.ŞFR., 62/57(6 Mart 1332/19 Mart 1916).
 DH.ŞFR., 63/175(20 Nisan 1332/3 Mayıs 1916).
 DH.ŞFR., 63/194(21 Nisan 1332/4 Mayıs 1916).
 DH. ŞFR. 63/263(27 Nisan 1332/10 Mayıs 1916).
 DH. ŞFR. 63/282(28 Nisan 1332/11 Mayıs 1916).

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2.Şube Evrakı

BOA. DH.EUM.2.Şb., 14/48.
 BOA. DH. EUM. 2.Şb., 21/7.
 BOA. DH. EUM. 2. Şb., 26/40.
 BOA. DH. EUM. 2.Şb., 55/24.
 BOA. DH.EUM.2.Şb., 71/37.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

ATASE, Birinci Dünya Harbi (BDH), Klasör (Kl.) 13, Dosya (Dos.) 1049–63,
 Fhrist (Fh.) 11.
 ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195–57, Fh.1.
 ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195–57, Fh.1–8.
 ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1–6.
 ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1–2.
 ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195–57, Fh.2.
 ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195–57, Fh.2–5.
 ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh. 011.
 ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.012, 012–01.
 ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh. 012, 02.
 ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh.13.
 ATASE, BDH, Kl. 4223, Dos.81–84, Fh.1.
 ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1.
 ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193–67, Fh.1–14.
 ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130–247, Fh.2, 2–1.
 ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh..14.

- ATASE, BDH, KI.2702, Dos.130A-303, Fh..001.
ATASE, BDH, KI.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,01.
ATASE, BDH, KI.2702, Dos. 130A–303, Fh.009,02.
ATASE, BDH, KI.4214, Dos. 195–57, Fh.2-2.
ATASE, BDH, KI.2702, Dos.130A-303, Fh..3-4.
ATASE, BDH, KI.2702, Dos. 130A–303, Fh.3–4, 5, 6, 7, 8.
ATASE, BDH, KI.2722, Dos. 133–51, Fh.003–37.
ATASE, BDH, KI.2688, Dos. 39–243, Fh.003–03.
ATASE, BDH, KI.2722, Dos. 133–51, Fh.003–40.
ATASE, BDH, KI.2688, Dos. 39–243, Fh.003–13.
ATASE, BDH, KI.2702, Dos. 130A–303, Fh. 011, 02.

Araştırma ve Tetkik Eserler

- Abraham Hartunnian, **Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide**, translated from the original Armenian manuscripts by Hartunnian, Vartan, Beacon Pres, Boston 1968.
- Ahmet Eyicil, **Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri**, Gün Yayıncılık, Ankara 1999.
- Ali Arslan, "İngilizlerin İskenderun'u İşgal Projesi ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler, 1914-195", **IV. Hatay Tarihi ve Folkloru Sempozyumu (18-19 Ekim 1996) Bildirileri**, Antakya 1997.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, cilt I, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara 2005.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918**, cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- Artem Ohandjanian, **Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877–1936**, Wien, 1995.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 81 (Aralık 1982).
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 86 (Nisan 1987).
- Cemal Paşa, **Hatırât**, haz. Metin Martı, Arma Yay, İstanbul 1996.
- Donald Bloxham, **The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians**, Oxford University Press, New York 2007.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, Haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.
- Ermeniler, Sürgün ve Göç**, Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, TTK Yay., Ankara 2004.

- Guenther Lewy, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide**, The University of Utah Press, Salt Lake City 2005.
- Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK Yay, Ankara 2000.
- Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları**, cilt I, II, TTK Yay, Ankara 2005.
- Hovannisian, Richard G., **Armenia on the Road to Independence 1918**, University of California Press, California 1967.
- James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, çev. Attila Tuysan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, Pencere Yay., İstanbul 2006.
- Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914-1918 1. Dünya Savaşı**, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yay, İstanbul 2003.
- Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, TTK, Ankara 2005.
- Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, cilt 1, sayı 1, K1ş 2007.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 2007.
- Salahi Soneyel, **The Great War and the Tragedy of Anatolia**, TTK Yay, Ankara 2001.
- Stanley E. Kerr, **The Lions of Marash**, Albany, State University of New York Press, 1973.
- Stefanos Yerasimus, "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", **1915'te Ne Oldu?**, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul 2005.
- Süleyman Beyoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Ermeni Meselesi'ndeki Rolü", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, Ed. Bülent Bakar vd, IQ Yay., İstanbul 2007.
- Türk- Ermeni İhtilafı Makaleler**, Ed. Hikmet Özdemir, TBMM Yay., Ankara 2007.

